

ԼԻԼԻԹ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան
Հայաստանի հարակից երկրների
պատմության ամբիոն
lilit777.az@gmail.com

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ամփոփում

Հոդվածը նվիրված է XVII դ. Վրաստանում հայ ավատատիրական ավագանին ներկայացնող ընտանիքներից մեկի՝ Բեհբուդյան տոհմի պատմության առանցքային հարցերի լուսաբանմանը: XVII դ. Բեհբուդյանների տոհմը պատվավոր տեղերից մեկն է զբաղեցրել վրացական հասարակության վերնախավում: Հայտնի է, որ տոհմի անդամները օժտված են եղել ինչպես զորավարական կարողություններով, այնպես էլ զբաղեցրել են վարչական բարձր պաշտոններ: Վրաց արքունիքում Բեհբուդյանները զբաղեցրել են դրամահատարանի կառավարչի, քալանթարի՝ այսինքն քաղաքապետի, ինչպես նաև այլ բարձրաստիճան զինվորական պաշտոններ: Թերևս, այս տոհմի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ գերդաստանի մի ճյուղն էլ գործունեություն է ծավալել Պարսկաստանում: Ավելին, Արևելյան Վրաստանում այս իշխանական տան առավել ուժեղացման փուլում նրա անդամները զուգահեռ ծառայությանն են անցել նաև պարսկական արքունիքում:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Բեհբուդյանների մշակութային գործունեությունը Տփղիսում: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում՝ լինելով հայոց եկեղեցու հետևորդ, նրանք ձեռնամուխ են լինում մի շարք հայկական եկեղեցիների կառուցմանը: Տոհմի անդամների ջանքերով Տփղիսում հիմնադրվեց առաջին հայկական կուսանոցը, որը կառուցվեց Նոր Ջուղայի Մբ. Կատարիների հայոց կուսանոցի օրինակով: Բեհբուդյանների կողմից եկեղեցիներին հովանավորելու գործը չէր սահմանափակվում միայն Վրաստանով, այլև ընդգրկում էր Հյուսիս Արևելյան Հայաստանի խոշոր հոգևոր կենտրոնը՝ Հաղբատի վանքը:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. տոհմ, Բեհբուդյան, Վրաստան, դրամահատ, քալանթար, Պարսկաստան, տոհմագրություն, դավանանք, հայոց եկեղեցի, Մբ. Ստեփանոս կուսանոց անապատ

Ներածություն

XVII դարում վրաց թագավորները իրենց դիրքը և ազդեցությունը ամրապնդելու համար ձգտում էին ստեղծել տնտեսական և քաղաքական հենարան: Ակնհայտ է, որ այս պարագայում այդ նեցուկը պետք է դառնար հայ ազգաբնակչությունը, որը կազմում էր քաղաքային բնակչության գերակշիռ մասը՝ հայտնի մոքալաք հորջորջմամբ: XVII դարում մոքալաքներ էին դառնում արքունիքի հետ կապված հայ խոշոր վաճառականները և արհեստավորները, ովքեր աստիճանաբար ձևավորում էին այսպես կոչված պետական մոքալաքների դասը¹: Նրանք ունեին ազնվական ծագում և զուգահեռ խոշոր ավատատերեր էին: Պետական մոքալաքները վրաց արքունիքում զբաղեցնում էին զանազան պաշտոններ՝ քաղաքապետի, դրոշակակիրի, արքունի երաժշտի և դպրագրի, պատվիրակի, կնքապահի, ինչպես նաև զինվորական ծառայություն էին մատուցում: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, պետական մոքալաքների դասում ներկայացված էր նաև հայ բնակչության ստվար զանգված: Դրանց թվում էին հայ ազնվական ընտանիքներից մեկը Բեհբուլյանները (Բեբուլովներ):

XVII դարում և հետագա դարերի ընթացքում այս տոհմի պատմությունը, գերազանցապես կազմելով Վրաստանի քաղաքական անցուղարձերի, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի մասը, առաջին հերթին հետաքրքիր է իր ծագման, գործունեության և դավանական կողմնորոշման տեսանկյունից: Թերևս, Բեհբուլյանների յուրակերպությունն է հայկական տարածքներից դուրս գործունեություն ծավալելը, որը պայմանավորել է հայագետների անուշադրությունը տոհմի պատմության նկատմամբ: Բեհբուլյանների տոհմի ուսումնասիրությունը զբաղեցրել է արտերկրի կովկասագետների ուշադրությունը, սակայն Ս. Դումինի և Պ. Գրեբելսկու աշխատությունում միայն տոհմաձառը վերականգնելու փորձեր են ձեռնարկված²: Այս ամենը խիստ ցանկալի է դարձնում Բեհբուլյանների տոհմի համակողմանի ուսումնասիրությունը:

¹ Պետրոսյան Ա., Մոքալաքները հայ-վրացական տնտեսական-քաղաքական հարաբերություններում, – «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1966, N 12, էջ 94: Այս մասին տես նաև՝ Месхиа Ш., Города и городской строй Грузии XVII-XVIII вв., Тбилиси, 1959, с. 169.

² Думин С., Гребельский П., Дворянские роды Российской империи, князя царство Грузинского, т. 4, Москва, 1998, с. 130-134.

Մեթոդաբանություն

Հոդվածի առանցքը կազմել է Վրաստանում Բեհբուդյանների տոհմի պատմության քննությունը, և կիրառվել են պատմահամեմատական, պատմականարագրողական և վերլուծական մեթոդները: Ուսումնասիրությունը հիմնված է հայկական, վրացական, պարսկական տպագիր, ինչպես նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր աղբյուրների հիման վրա:

Տոհմագրություն

Վրաստանում Բեհբուդյան տոհմի վերաբերյալ առաջին հիշատակությունները կապված են Խոջա³ Բեհբուդի հետ (մահացել է 1662 թ.⁴): Զաքարիա Ագուլեցու հաղորդմամբ՝ Խոջա Բեհբուդը եղել է վրաց արքունիքի դրամահատարանի կառավարիչ⁵: Խոջա Բեհբուդի գերդաստանի տոհմագրությունը կազմելու տեսանկյունից արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանված Խոջա Բեհբուդի թոռնորդի Մելիք Աղայի և նրա եղբայր Ստեփանոսի արտոնագրում (1745 թ.): Արտոնագրով շաբաթ և կիրակի օրերին Խոջիվանքի քահանաները իրավունք էին ստանում անվարձ լողանալու Խոջայի բաղնիքում և դրամարկից կարող էին վերցնել 100 դինար: Այստեղ նշվում է՝ «...թիֆլիզեցի Մելիք Աղայ հանդերձ հարազատ եղբարբ իմով Ստեփաննոսի, որդի Մելիք Աշխարհբեկին, որդույ Խոջազադային, որդույ Խոջա Բեհբուդին զայս մշտնջենական ուխտս եղի ընդ Թիֆլիզու բոլոր եկեղեցեացն. . .», իր եղբայրների շարքում նշում է նաև «...գեղբայրն իմ գԲեհբուդն»⁶: Մատենադարանի վրացերեն մի վավերագրից իմանում ենք, որ Խոջա Բեհբուդի որդիներից Ասլանը 1663 թ. Սբ. Էջմիածին է նվիրում երեք խանութ⁷: Այս մասին է հիշատակում նաև Սիմեոն Երևանցին, որը հավանաբար վրիպմամբ 1663 թվականի փոխարեն

³ Խոջա տիտղոսը կրում էին մեծահարուստ վաճառականները և դրամատերերը, որոնք հաճախ արքունի բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում և կալվածքների տեր էին:

⁴ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. 3, Երևան, 2013, էջ 169:

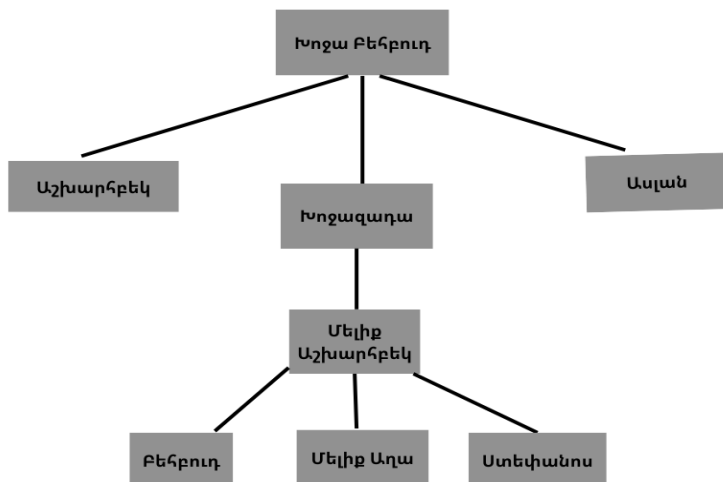
⁵ Զաքարիա Ագուլեցու Որագրությունը, Երևան, 1938, էջ 37:

⁶ Բնագիրը հրատարակված է «Լումայ» հանդեսում, 1899, Գիրք Բ, Յուլիս, էջ 279-281: Տե՛ս նաև Մուրադյան Պ., Հին Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիները, Սբ. Էջմիածին, 2009, էջ 192-194:

⁷ Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 258, վավ. 6, էջ 002a (վրացերեն):

նշում է 1664 թ.⁸: Միմեոն Երևանցին հիշատակում է նաև Խոջա Բեհբուդի մյուս որդուն՝ Աշխարհբեկին, ով ևս Մբ. էջմիածնին նվիրում է խանութ. «Այստեղից դեպի Նորաշեն բարձրացած՝ Յաշպագ խանի փողոցում մի խանութ եւս ունի Սուրբ աթոռը, որի աջ կողմում Ղարանի խանութն է, իսկ ձախ կողմում՝ Աբովենց: Այս խանութը նույնպես մելիք Աշխալ բեկն է հիշատակ տվել Սուրբ Աթոռին, որը նույն Ասլանի եղբարն է»⁹:

Հստ այդպիսի, առկա աղբյուրների համադրմամբ XVII դ. վերջին – XVIII դ. սկզբին Բեհբուդյանների տոհմաձառը Վրաստանում ուներ հետևյալ պատկերը.

Խորեն քահանա Խուցյանը, իր ձեռքի տակ ունենալով որոշ փաստաթղթեր, առանց մասնավորեցնելու նույնացնում է Խոջա Բեհբուդին ոմն Ասլանի հետ¹⁰: Միաժամանակ նա իր աշխատության սկզբում նշում է,

⁸ Միմեոն Երևանցի, Ջամբո, Թարգմ. Վ. Գ. Համբարձումյանի, Պատմա-աշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները եւ քարտեզները՝ Գ. Բադալյանի, Երևան, 2003, էջ 377:

⁹ Նույն տեղում, էջ 377:

¹⁰ Խորեն քահ. Խուցեան, Թիֆլիսի Ս. Ստեփանոս Կուսանաց անապատի պատմությունը, Թիֆլիս, 1914, էջ 14:

որ օգտագործված աղբյուրները վատթար վիճակում են պահպանվել և աշխատանքը զերծ չէ վրիպակներից: Հավանաբար, հենվելով այս հաղորդման վրա, Պ. Մուրադյանը ևս Խոջա Բեհբուդին նույնացնում է Ասլան Մելիք հետ¹¹: Նկատենք, որ Խոջա Բեհբուդը Ասլան անունով չի հիշատակվում ոչ մի հարակից աղբյուրում: Թերևս, կարելի է կռահել, որ, Ասլանը նույնանում է ոչ թե Խոջա Բեհբուդի, այլ նրա որդիներից մեկի՝ Ասլանի հետ:

Ըստ հեղինակի՝ նրանք շատ հարուստ մոքալաքներ էին. գնել են հողեր, կառուցել բաղնիք¹⁵ և քարվանսարաններ (իջևանատներ)¹⁶: Նկատենք, որ XVII դարում Անին արդեն լքված էր և, հավանաբար, Ի. Բագրատիոնիի կողմից նշվել է որպես Շիրակում առավել հայտնի տեղանուն: Անիի վերաբերյալ նմանատիպ հիշատակություն հանդիպում ենք նաև 1606 թ. ձեռագիր հիշատակարանում. «Եւ [Շ]ահն [Շահ Աբասը – Լ. Մ.] այրեաց յԱնու քաղաքեն մինչև ցճուղայ և ցՆախճըւան զամենայն գիւղ և զքաղաք և զմարդն լալով և ողբով քըշեաց ի յԱսպահան»¹⁷: Սա հաստատում է նաև 1604 թ. դեպքերին քաջատեղյակ Առաքել Դավրիժեցին¹⁸: Այսպես, Ռոստոմ

¹² Խորեն քահ. Խուցեան, նշվ. աշխ., էջ 14:

¹³ Հավանաբար, խոսքը 1604 թ. Շահ Աբասի նահանջի և բռնագաղթ կազմակերպելու մասին է: Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հտ. 1, Կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 196; Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Աշխատասիրությամբ՝ Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 76:

¹⁴ Համաժամանակյա այլ աղբյուրներում այս գլուխը չի հիշատակվում:

¹⁵ Бакрадзе Д., Берzenov Н., Тифлис в историческом и этнографическом отношении, Санкт-Петербург, 1870, с. 117.

¹⁶ იოანე ბაგრატიონი, შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა, თბილისი, 1997, გვ. 37.

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), նշվ. աշխ., էջ 196; Առաքել Դավրիժեցի, էջ 76:

¹⁸ Նույն տեղում:

թագավորի կողմից 1654 թ. տրված նվիրագրում նշվում է. «Մախաթա [ըստ Պ.Մուրադյանի՝ սարի – Հ. Մ.] ներքև, այնտեղ ձեր նախնյաց ու սերոց ունեցած բնիկ գերեզմանոցում եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն խնդրեցիք»¹⁹: Ստացվում, է որ խոջա Բեհբուդի գերդաստանի ներկայացուցիչները վաղուց էին գաղթել Վրաստան, ինչով էլ պայմանավորված էր տոհմական գերեզմանոցի գոյությունը:

Հետաքրքիր է, որ իրանցի պատմագիր Ֆազլի Բեկ Իսֆահանի Խուզանին Շահ Աբաս I պաշտոնյաների շարքում հիշատակում է ուն Բեհբուդ Աղա ²⁰, որպես իր-նագիր 1592 թ.²¹: Պատմագիրը նկարագրում է նաև Շահ Աբբաս Ա-ի 1614 թ. ժամանումը Քարթլի, որտեղ շահը Բեհբուդ Աղայի որդիներին հանձնարարում է բարեկարգել Տփղիսը²²: Ուշագրավ է, որ Տփղիսի Սբ. Ստեփանոս կուսանոցի մայրապետ Գայանեի հաղորդած տեղեկության, երբ Բեհբուդյան տան ներկայացուցիչները լինում են Նոր Ջուղայում, տեսնելով Սբ. Կատարինեի հայոց կուսանոցը՝ իրենց մոտ գաղափար է ծագում հիմնել նման մի կուսանոց Տփղիսում: Ուշագրավ է, որ Սբ. Ստեփանոս կուսանոց անապատը հիմնադրվել է հենց Նոր Ջուղայի Ս. Կատարինե անապատի օրինակով²³: Նկատեք նաև, որ մինչև 1901 թ. Սբ. Ստեփանոս կուսանոց անապատի արժանավոր կույսերը սարկավազության աստիճան ստանում էին Նոր Ջուղայի և Սպահանի առաջնորդ արքեպիսկոպոսի կողմից²⁴: Ավելին, տոհմի ներկայացուցիչների մեծ մասը կրում էր պարսկական անուններ՝ Բեհբուդ (պրս.՝ Բիհբուդ անունից²⁵), Խոջազադե (պրս.՝ խոջա «տեր», գաղե «ծնված»²⁶), Աշխարիբեկ

¹⁹ «ქართულ-სპარსულ ისტორიის საბუთები», ექსტი დაადგინა, თარგმნა და შენიშვნები დაურთო **3. ფუთურიძემ** – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი, თბილისი, 1955, გვ.244-245 (528 გვ.); Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 188:

²⁰ Հավանաբար Խոջա Բեհբուդի նախնիներից մեկն է:

²¹ **Նագեր** – (ناظر) - Վերահսկիչ, վերակացու: Մեֆյան պետության մեջ կային տարբեր վարչությունները վերահսկող ու կառավարող նագերներ:

²² Fazli Beg Khuzani Isfahani. *A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas*, edited by K. Ghereghlu, vol. II, Gibb Memorial Trust, 2015, pp. 21. (թարգմանությունը Ք. Կոստիկյանի)

²³ Դոկտ. Աբել քահ. Մանուկեան, Հայ եկեղեցւոյ սարկւազուհիները, Լիբանան, 2022, էջ 95: Տե՛ս նաև Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 74:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 95:

²⁵ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. 1, Երևան, 1942, էջ 405:

²⁶ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. 2, Երևան, 1944, էջ 527:

(համարժեքը՝ պրս. Արջահան²⁷) և այլն: Այսպիսով՝ ուրվագծվում է Վրաստանում հաստատված Բեհբուլյանների տոհմի և Պարսկաստանի միջև սերտ առնչությունները: Ուստի, սա թույլ է տալիս արժանահավատ համարելու՝ քահանա Խուցյանի հաղորդումը՝ Խոջա Բեհբուլյի Պարսկաստանից Վրաստան հաստատվելու մասին:

Բեհբուլյանների տոհմի գործունեության ընդհանուր բնութագիրը

Բեհբուլյանների տոհմի ներկայացուցիչներն օժտված են եղել ինչպես գորավարական կարողություններով, այնպես էլ զբաղեցրել են վարչական բարձր պաշտոններ: Ինչպես վերը նշվեց, 1651 թ. Խոջա Բեհբուլը եղել է վրաց արքունիքի դրամահատարանի կառավարիչը²⁸: Վերջինիս թոռնորդին Մելիք Աշխարիբեկը հիշատակվում է իբրև զինվորական, ով մշտապես զբաղված է եղել պատերազմներով²⁹: Նրա որդի Մելիք Աղան ևս փայլուն զինվորական էր և հռչակ էր վայելում Նադիր Շահի բանակում: Աբրահամ Կրետացու հաղորդմամբ՝ Նադիր Շահին այցելության ժամանակ Մելիք Աղան է ուղեկցել անչափահաս Հերակլին: Վարչական գործառնությամբ բնութագրական էր մնում Բեհբուլյաններին ամբողջ XVII դարի ընթացքում: Աբրահամ Կրետացին Բայրամի տոնի մասին նշելուց հետո հայտնում է, որ ինքը հրավիրվել է մի ճաշկերույթի Տփղիսի Աշխարիբեկի որդի Աղայի կողմից, «...որ էր քալանթար և մելիք Թիֆլիզու՝ ի նոյն տեղեաց...»³⁰: Փաստորեն, Մելիք Աղան նշանակվել էր Տփղիսի քալանթար (քաղաքագլուխ), ինչը հավանաբար նաև Շահին մատուցած մեծ ծառայությունների հետևանքն էր:

Դավանաբանական կողմնորոշումը

Բեհբուլյաններն անվերապահորեն Հայոց եկեղեցու հետևորդներ էին: Նրանց հովանավորությամբ կառուցվում և գործում էին Տփղիսի մի ամբողջ շարք հայկական եկեղեցիներ: Այսպես՝ Խոջա Բեհբուլը 1621 թ. դիմում է Շահ Աբաս Ա-ին և 1654 թ.՝ վրաց թագավոր Ռուստոմին՝ «Հավաքարի կողմում, Մախաթ սարի ստորոտին» իր հայրենի հանգստարանում եկեղեցի կառուցելու արտոնության խնդրանքով³¹: Ռուստոմ թագավորն արտոնել է և միաժամանակ եկեղեցուց վերև հողատարածք է հատկացրել այգին տնկելու

²⁷ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. 1, էջ 179:

²⁸ Զաքարիա Ագուլեցու Որագրությունը, էջ 37:

²⁹ Խորեն քահ. Խուցեան, նշվ. աշխ., էջ 87:

³⁰ Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն, Քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ն. Կ. Դորդանյանի, Երևան, 1973, էջ 110:

³¹ «ქართულ-სპარსულ ისტორიული საბუთები», გამოსწა ვ. ფუთურაძემ, თბილისი, 1955, გვ. 244.

համար: Ուշագրավ է, որ Խոջա Բեհբուղի գործունեությունը չի սահմանափակվել միայն Տփղիսով: 1656 թ. Խոջա Բեհբուղը ձեռնամուխ է եղել Հաղբատի Սբ. Նշան եկեղեցու կամարի վերաշինմանը³²: Սբ. Աստվածածին եկեղեցում պահպանված արձանագրությունից իմանում ենք, որ այն կառուցվել է 1655 թ.³³: Եկեղեցեցաշեն գործունեությունը շարունակում են նաև Խոջա Բեհբուղի հաջորդ սերունդները: Այս մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել մայրապետ Գայանեի Նոր-Ջուղայի Կատարինե վանքին ուղղված նամակում: Ըստ այդ պատումի՝ Մելիք Աշխարհբեկ Բեհբուղյանցի և նրա որդի՝ Մելիք Աղայի կողմից և անմիջական հովանավորությամբ կառուցվում է Սուրբ Ստեփաննոս անապատ կուսանոցը: Մայրապետը, նշում է, որ Աշխարհբեկի գործը կիսատ է մնում, քանի որ վերջինս 1724 թ. սպանվում է Տաճիկների (թուրքերի) դեմ արշավանքի ժամանակ³⁴: Խորեն քահանա Խուցյանը Մելիք Աշխարհբեկին նույնացնում է Խոջա Բեհբուղի որդու հետ: Հետազոտողներից Պ. Մուրադյանը ևս կուսանոցի հիմնադրումը վերագրել է Խոջա Բեհբուղի որդի Աշխարհբեկին³⁵: Դոկտ. Արել քահանա Մանուկյանը ելակետային համարելով Խորեն քահանայի կարծիքը՝ կուսանոցի հիմնադիրներ է համարում Աշխարհբեկին և նրա որդի Մելիք Աղային³⁶: Սամվել Կարապետյանը առանց մանրամասնելու կուսանոցի հիմնադիր է համարում Խոջա-Բեհբուղի թոռնորդի Աշխարհբեկին³⁷:

Ելնելով վերոշարադրյալից՝ պետք է վերստին անրադառնանք սկզբնաղբյուրներին և ճշտենք, թե ովքեր են կուսանոցի հիմնադիրները:

Այսպես, Բեհբուղյանների վերոնշյալ տոհմագրությունից պարզ է դառնում, որ գերդաստանում գործել են երկու Աշխարհբեկներ՝ Խոջայի որդին և թոռնորդին: Այս խնդիրն արծարծելիս կարևոր է երկու Աշխարհբեկների գործունեության ժամանակագրության ճշգրտումը: Թերևս, դժվար չէ կռահել, որ 1664 թ., երբ Խոջա Բեհբուղի որդի Աշխարհբեկը խանութ է նվիրում Սբ. Էջմիածնին, նա արդեն չափահաս էր, եթե ոչ 30 տարեկանին մոտ երիտասարդ: Ըստ Խորեն քահանայի հաղորդած տեղեկության՝ Աշխարհբեկը սպանվում է 1724 թ. թուրքական արշավանքի

³² Դիվան հայ վիմագրության, Պր. 9, Երևան, 2012, էջ 133; Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 148-149:

³³ Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 114:

³⁴ Խորեն քահ. Խուցեան, նշվ. աշխ., էջ 87-88:

³⁵ Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ. էջ 74:

³⁶ Դոկտ. Արել. քահ. Մանուկեան, նշվ. աշխ., էջ 95:

³⁷ Карапетян С., Меры Тифлиса (Тбилиси), Ереван, 2003, с. 33.

Ժամանակ: Սակայն հեղինակի նույն աշխատության մեջ տեղ գտած Գայանե մայրապետի նամակում Աշխարհբեկի մահվան թիվը նշվում է 1727 թ.³⁸: Այս խնդրի վրա լույս է սփռում Աբրահամ Կրետացին, ըստ որի՝ 1734 թ., երբ նա մեկնում է Սբ. Էջմիածին, Տփղիսից Ժամանած սուրհանդակը հայտնում է, որ Իսահակ փաշան հրամայել է կախաղան հանել Աշխարհբեկին. «Եւ ի նոյն աւուրս եկն սայի մի ի Թիֆլիզոյ և երբեք զրոյց և գիր, եթե՝ Իսակ փաշայն, զԱշխալ բեկն որ էր մելիք Թիֆլիզոյ՝ ի մեր ազգի, վասն ոչ ինչ պատճառի ետ խեղդել զնա և առաջի դռանն արկանել՝ մինչև էառ ԾՌ (50000) դուրուշ, և ապա ետ հրաման թաղել»³⁹: Եթե ընդունենք, որ սա Խոջա Բեհբուդի որդի Աշխարհբեկի մահվան տարեթիվն է, ապա կստացվի, որ նա արդեն 100 և ավելի տարեկան էր: Ի հավելումն աղբյուրներում բացակայում է որևէ տեղեկություն Խոջա Բեհբուդի որդի Աշխարհբեկի՝ Մելիք Աղա անունով որդի ունենալու մասին: Այլ է, Խոջա Բեհբուդի թոռան Մելիք Աշխարհբեկի դեպքում, ում որդիներից մեկը հիշատակվում է Մելիք Աղա անունով⁴⁰: Հետևապես, հիմքեր կան պնդելու, որ Սբ. Ստեփանոս անապատի կառուցման նախաձեռնությունը պատկանել է ոչ թե Խոջա Բեհբուդի որդուն, այլ նրա թոռանը՝ Աշխարհբեկին: Հավանորեն, հենց վերջինիս որդի Մելիք Աղայի կողմից է շարունակվել Սբ. Ստեփանոս կուսանոց անապատի շինարարությունը:

Եկեղեցիների կառուցմանը զուգահեռ, Բեհբուդյան տան ներկայացուցիչները ձեռնամուխ են լինում դրանց վերանորոգմանը և ծավալում հովանավորչական գործունեություն: Այսպես՝ 1651 թ. Խոջա Բեհբուդի կողմից վերանորոգվում է սբ. Նշանի փուլ եկած կամարը⁴¹: Տփղիսի Նորաշենի եկեղեցում պահպանված նորոգչական արձանագրություններից իմանում ենք, որ «Ի թուին ՌՂԹ 1650 շինեալ է Խոջայ Նազարն և զկնի շինութեան եկեղեցոյ բոլոր իշխանութիւնն յանձնեալ է ի ձեռն հանգուցեալ Մելիք Աշխարհբեգին Բեհբուդեան հաստատուն գրով, որոյ սոյն գրոյ թիւն է 1714»⁴²: Ըստ այդմ, Խոջա Նազարը եկեղեցու նորոգումը ավարտելուց հետո «բոլոր իշխանությունը» պաշտոնական հաստատուն գրով հանձնում է Աշխարհբեկ Բեհբուդյանին:

³⁸ Խորեն քահ. Խուցեան, նշվ. աշխ., էջ 14-16, 87-88:

³⁹ Աբրահամ Կրետացի, էջ 36:

⁴⁰ «Լուամյ» հանդես նշվ. աշխ. էջ 279-281: Տե՛ս նաև Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 192-194:

⁴¹ Ղաֆադարյան Կ., Հաղբատ, նշվ. աշխ., էջ 148-149: Տե՛ս նաև Սարգիս արքեպիսկոպոս Զայանց, Ճանապարհորդությունն ի Մեծն Հայաստան, հատ Բ, Տփղիս, 2016, էջ 62-63:

⁴² Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 45:

Իսկ 1795 թ. Աշխարհբեկ Բեհբուդյանի թոռնորդի Մելիք Ավետիքը հանձնարարում է Տեր Գրիգոր քահանային վերանորոգել եկեղեցին⁴³:

Հատկանշական է, որ վերը քննարկված 1745 թ. Խոջա Բեհբուդի թոռնորդի Մելիք Աղայի և նրա եղբայր Ստեփանոսի արտոնագրում Աղա Մելիքը Վանքի, Հավաբարի, Սբ. Նշանի, Մուղնիի, Նորաշենի, Սբ. Ստեփանոս Կուսանոցի, Բեթղեհեմի, Քամոյենց, Տիգրանաշենի և Քարափի եկեղեցիներին հորդորում է իրենց աղոթքներում հիշատակել իր տոհմի անդամներին⁴⁴: Աղա Մելիքի կողմից այս եկեղեցիներին դիմելը վկայում է, որ Բեհբուդյան տան ներկայացուցիչները եղել են դրանց հովանավորները:

Նկատի ունենալով վերոգրյալը՝ կարելի է առանց որևէ վերապահության համարել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Բեհբուդյան տոհմի ներկայացուցիչները եղել են հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ:

Եզրակացություն

Ամփոփելով XVII դարում Բեհբուդյանների գերդաստանի պատմության առանցքային հարցերը՝ կարող ենք նշել հետևյալը.

1. Հայերեն և վրացերեն աղբյուրների համադրությունը թույլ է տալիս մոտավոր ուրվագծել Բեհբուդյանների տոհմի դեպի Վրաստան գաղթուղին: Ստացվում է, որ Բեհբուդյանների տոհմը գաղթել է Վրաստան Արևմտյան Հայաստանից, հավանաբար՝ Շիրակի շրջանից: Այս տոհմի ներկայացուցիչները սերտ կապերի մեջ են եղել Պարսկաստանի՝ Նոր Զուղայի հետ, ինչը հնարավոր է դարձնում տոհմի մի ճյուղի Պարսկաստանում հաստատվելու և այստեղ գործունեություն ծավալելու վարկածը:

2. XVII դարում Վրաստանում ակտիվ գործունեություն էր ծավալում Բեհբուդյանների գերդաստանի ներկայացուցիչ, վրաց արքունի դրամահատարանի կառավարիչ Խոջա Բեհբուդի տոհմը: Նա և իր որդիները սերտ կապեր են պահպանել Սբ. Էջմիածնի հետ և աչքի ընկել իրենց նվիրատվություններով: Խոջա Բեհբուդի հաջորդ սերունդները զինվորական բարձր պաշտոններ են զբաղեցրել, ինչպես վրացական արքունիքում, այնպես էլ Պարսկաստանում: Ավելին, արդեն XVIII դարում նրա ժառանգները զբաղեցնում էին Տիֆլիսի քաղաքապետի պաշտոնը:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ «Լումայ» հանդես, նշվ. աշխ., էջ 279-281: Տե՛ս նաև Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 192-194:

3. Բեհբուդյանների տոհմի դավանական պատկանելության վերաբերյալ մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր աղբյուրները փաստում են, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում նրանք եղել են հայոց եկեղեցու հավատարիմ հետևորդներ: Տփղիսում նրանք ձեռնամուխ եղան եկեղեցաշինության, համաձայն XVII դարի ձեռագիր հիշատակարանների՝ այս տոհմի ներկայացուցիչները հանդիսանում էին Տփղիսի հայկական եկեղեցիների մեծ մասի հովանավորները:

4. Աղբյուրների քննությունը ցույց տվեց, որ Սբ. Ստեփանոս անապատի կուսանոցը կառուցվել է ոչ թե Խոջա Բեհբուդի որդու, այլ նրա թոռնորդու՝ Մելիք Աշխարհբեկի որդիներից մեկի՝ Մելիք Աղայի նախաձեռնությամբ:

Օգտագործված գրականություն

1. Աբել. քինյ. Մանուկեան, Հայ եկեղեցւոյ սարկաւագուհիները, Լիբանան, 2022, էջ 216:
2. Խորէն քահ. Խուցեան, Թիֆլիսի Ս.Ստեփանոս Կուսանաց անապատի պատմութիւնը, Թիֆլիս, 1914, 100 էջ:
3. Մուրադյան Պ. 2009, Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները, հրատ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 400 էջ:
4. Պետրոսյան Ա., Մոքալաքները հայ-վրացական տնտեսական-քաղաքական հարաբերություններում, Լրաբեր, 1966, N12, 89-99 էջ:
5. Бакрадзе Д., Берзенов Н., Тифлис в историческом и этнографическом отношениях, Санкт-Петербург, 1870, 153 с.
6. Думин С., Гребельский П., Дворянские роды Российской империи, князя царство Грузинского, т. 4, Москва, 1998, 294 с.
7. Карапетян С., Меры Тифлиса (Тбилиси), Ереван, 2003, 119 с.

Սկզբնաղբյուրներ

1. Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Երևան, 1973, էջ 110:
2. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990, 592 էջ:
3. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, հ. Բ, Երևան, 1942-1962, 3155 էջ:
4. Դիվան հայ վիմագրության, Պր. 9, Երևան, 2012, էջ 611:
5. Զաքարիա Ագուլեցու, Որագրությունը, Երևան, 1938, 198 էջ:
6. <<Լումայ>> հանդես, 1899, Գիրք Բ. Յուլիս, էջ 279-281:
7. Կաթ. դիվ., թղթ. 258, վավ. 6 (վրացերեն):

8. Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, 827 էջ:
9. Ղափաղարյան Կ., Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1963, էջ 292:
10. Մելիքսեթ-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Ա-Գ մեկ կազմում, Երևան, 2013, 343 էջ:
11. Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հատ Բ, Տփղիս, 2016, 694 էջ:
12. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբր, Երևան, 2003, 607 էջ:
13. Իօանե Բագրատիոնի, Ձեռագրերով աղբյուրը՝ Սաթրապեղոսի Ձեռն լուսնաբերության տաճարը և զանազան գրքերի, Թբիլիսի, 1997, 176 թ.
14. <<Երկր-սարսուռ օրագրի խոսքեր>>, Երկր-սարսուռ, Թբիլիսի, 1955, 528 թ.
15. Fazli Beg Khuzani Isfahani. *A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas*, edited by K. Ghahreghlu, vol. II, Gibb Memorial Trust, 2015, pp. 21, 107 .

Лилит Меликян

Из истории династии Бейбудянов в Грузии

Заключение

Ключевые слова и выражения: родословная, Бехбудян, Грузия, минцмейстер, калантар, Персия, генеалогия, религия, Армянская церковь, монастырь Св. Степанос.

Таким образом, резюмируя ключевые вопросы истории династии Бехбудянов в XVII веке, можно констатировать:

1. Изучение как армянских, так и грузинских источников позволяет примерно наметить маршруты миграции рода Бехбудянов в Грузию. Из чего следует, что род Бехбудянов переселился в Грузию из Западной Армении, вероятно, из Ширакской области. Одна из ветвей этой династии продолжила свою деятельность в Персии, где представители семьи Бехбудянов упоминаются как выходцы из Грузии. Соответственно, велика вероятность, что поселившиеся в Персию Бехбудяны мигрировали из Грузии.
2. В XVII веке в Грузии действовал род Ходжи Бехбуда, представителя династии Бехбудянов, управляющего монетным двором грузинского царя. Он и его сыновья поддерживали тесные связи со Св. Эчмиадзином и выделялись

своими пожертвованиями. Последующие поколения Ходжи Бехбуда занимали высокие военные посты как при грузинском дворе, так и в Персии. Более того, уже в 18 веке его потомки занимали должность мэра Тбилиси.

3. Во всех источниках относительно конфессиональной принадлежности рода Бехбудянов указывается, что в изучаемый период они были стойкими последователями Армянской церкви. Они занимались строительством церквей: согласно рукописным записям 17 века представители этого рода являются покровителями большинства армянских церквей в Тпгисе.

4. Изучение источников показало, что женский монастырь Св. Степаноса пустыни был построен не по инициативе не сына Ходжи Бехбуда, а внуком его сына Мелика Ашкарбеком и его сыном Меликом Агой.

Lilit Melikyan

From the history of Behbudyan dynasty in Georgia

Conclusion

Key words and expressions: kin, Behbudian, Georgia, coinage, kalantar, Persia, genealogy, religion, Armenian church, St. Stepanos nunnery.

Thus, summarizing the key issues in the history of the Behbudian dynasty in the 17th century, we can state:

1. The combination of Armenian and Georgian sources allows us to roughly outline the migration of the Behbudians to Georgia. Therefore, it turns out that the kin of Behbudians migrated to Georgia from Western Armenia, probably from Shirak region. Another branch of this dynasty continued its activity in Persia, where representatives of the Behbud family are mentioned as being from Georgia. Accordingly, there is a high probability that the Behbudians who settled in Persia migrated from Georgia.

2. In the 17th century, in Georgia the kin of Khoja Behbud, who was the manager of the mint of the Georgian court, carried out an active role. He and his sons maintained close ties with St. Etchmiadzin and stood out with their donations. The successors of Khoja Behbud held high military positions, both in the Georgian court and in Persia. Moreover, already in the 18th century, his descendants occupied the position of the mayor of Tpghis.

3. All published sources regarding the denominational affiliation of the Behbudyan family state that during the period under study, they were steadfast followers of the Armenian Church. In Tpghis, they started building a church, according to the 17th-century manuscript records, the representatives of this kin were the patrons of most of the Armenian churches in Tpghis.

4. The examination of the sources showed that the initiative to build St. Stepanos convent belongs not Khoja Behbud's son, but his grandson Melik Ashkarbek and one of the sons of Ashxarbek, Melik Agha.

Խմբագրություն է ուղարկվել 10.01.2023թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 01.02.2023թ.

Տպագրության է հանձնարարվել 13.03.2023թ.